

СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – Т.3 НА СИМЕОН РАДЕВ – ЕДНА ЗАКЪСНЯЛА КНИГА

Доц. д-р Гергана Начева Начева, БСУ

THE ARCHITECTS OF MODERN BULGARIA – VOL. 3 BY SIMEON RADEV – A BELATED BOOK

Assoc. prof. dr. Gergana Nacheva Nacheva

Abstract: *The article discusses the delay of an emblematic work in Bulgarian historical science – The architects of modern Bulgaria by Simeon Radev, and some modern aspects in this work.*

Key Words: *modern historical science, political history, intellectual history, Simeon Radev, diplomacy, state history*

Продължението на „Строителите на съвременна България” на Симеон Радев – една от най-бележитите книги в българската културна история, излиза с един век закъснение. Втори том е отпечатан през 1911 г. Оттогава митът за продължението на модерната българска историография е поддържан в публичното пространство както от своя автор Симеон Радев, така и от някои негови съвременници около бохемския кръг „Българан”. Днес неговият син – професионалният историк Траян Радев окачествява този труд като „едно от най-оригиналните и в европейската историография по стил, образност и проникновение, оставащо и до днес, по мнението на много видни личности „най-силната българска книга”. [Радев, 2000, с. 6] Всяка книга принадлежи на своето време, поставя проблеми, които будят интерес към определен исторически период.

Превърнало се в любимо четиво на поколения българи и направило своя автор изключително популярен, двутомното издание е сравнявано със „Записки по българските въстания” на Захари Стоянов. Днес, безвъзвратно закъсняло, продължението на емблематичната книга минава почти незабелязано. Първото десетилетие на ХХІ в. е белязано от атмосфера на политическа и културна апатия и забележим дефицит на читателските практики.

В концепцията на Борис Делчев – един от мемоаристите на Симеон Радев, това не е първата закъсняла книга в неговата литературна дейност. Същата е съдбата на мемоарната книга за българските писатели „Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени” (1913-1915). С десетгодишно закъснение излиза книгата „Най-ранни спомени”, написана още през 1954 г. и отпечатана едва в 1965 г. Борис Делчев се пита защо книгите на С. Радев трябва да стигнат до читателите си с известно закъснение, а последната излиза дори след смъртта му. [Делчев, 1994, с. 83]

На какво се дължат тези закъснения отговаря внезапно Тодор Боров, който свидетелства за предложение в началото на 30-те години от издателство „Хемус” да издаде първи и втори том на „Строителите...”, което С. Радев отхвърля. Тогава изтъкнатият интелектуалец посочил две причини за отказа си – преработването на текста и коригиране на отношението към Петко Каравелов, което пък в разбирането на приятеля му

Александър Балабанов било „докарване пред демократите“. Последва дипломатическото назначение на Радев в Лондон, което осуетява тази инициатива. Известен е фактът, че по време на своето премиерство Ал. Стамболийски предлага на Радев „Строителите...“ да бъде издадено в многотиражно издание с държавни средства, но дипломатът тактично отклонява предложението.

Закъснението може да бъде видно в светлината на тоталитарните процедури и преоценки на текстовете на С. Радев. Една статия, излязла в академичното историческо списание „Исторически преглед“ причислява документалния труд на българския интелектуалец към „буржоазно-фашистки фалшификации на българското национално-революционно движение“. Тук историческият анализатор Евлоги Бужашки окачествява С. Радев като буржоазен историк, който манипулира общественото мнение, доказвайки, че революционерите са хора с примитивна политическа и идеологическа нагласа, че като буржоазен историограф той прави ловки диверсии по отношение на емблематични възрожденски революционери. [Бужашки, 1952, с. 300] Това отпраща за дълги години в изолация и забвение цялата интелектуална дейност на С. Радев.

Към настоящия момент цялата сага около появата на „Строителите...“ можем да възприемаме като натрупване на субективни и обективни обстоятелства, различни перипетии от личен и обществен характер, трудното конструиране на текста, част от който липсва, бомбардировките по време на Втората световна война, промененият идеологически статут на българския интелектуалец. Всичко това превръща книгата в един символ, който разкрива „събитията и лицата от една бурна и решаваща за съдбата ни епоха“. [Радев, 2009, с. 6]

В предговора на изданието от 1911 г. С. Радев пише: „Обнародването на настоящата книга ще се види на мнозина преждевременно“ и като основни причини той посочва липсата на исторически свидетелства, мемоари, разкази на очевидци, изобщо всичко онова, което Пиер Нора ще нарече по-късно „документалната памет на архива“. Историата за архитектурата на съвременната българска държавност се заключава между две темпоралности – преждевременност и закъснение. Р. Козелек посочва, че „Един крайно специфичен случай е налице тогава, когато нещо се е случило не „по-рано от...“, „едновременно с...“ или „по-късно от...“, а прекалено рано или прекалено късно... Едно закъснение, за което съжаляваме, се отнася винаги към някаква пропусната възможност, към някакво обърнато назад желание, което трябва да програмира идеологически ускорено наваксване.“ [Козелек, 2002, с. 18-19]

Предизвикала още по времето на своето излизане коментари и спорове в средите на професионалните историци, „Строителите...“ е една модерна история, която кодира местата на памет, така както я схваща един от големите историци на нашето време – французинът Пиер Нора. С. Радев винаги предупреждава, че при липса на монографии и достатъчно исторически свидетелства и извори може да се говори за едно систематично изложение на събитията подир Освобождението, но не и за история, която да отговаря на изискванията на една научна метода. [Радев, 1990, с. 19]

Творческата всеобхватност на историографския текст на С. Радев е в пресичането на различни научни полета – исторически, публицистични, дипломатически, етнопсихологически, журналистически. Така авторът се проявява като историк от постмодерната епоха, сложен синтез от документалист и писател едновременно. „Строителите на съвременна България“ е първата история, която полага в своите основи солидни чужди модели, в частност тези на голямата френска историческа школа. Тук се оглеждат почерците на Франсоа Гизо, Огюстен Тиери, Жюл Мишле, професора от Колеж дьо Франс Ернест Ренан и редица други историци, които са го привличали с две неща – литературното си съвършенство и блясъка на фигурите, които очертават една епоха.

Проводник на модерните френски идеи в България, още като журналист С. Радев създава едно сецесионно списание „Художник“, а по-късно като историограф той има

амбицията да създаде една модерна история, която да синтезира различни интелектуални енергии и интуиции – от актуалността на журналиста през сугестията на публициста до анализа на историка и менталността на етнопсихолога.

В един спор с проф. Иван Дуйчев, отразен върху страниците на вестник „Зора“ (1943), С. Радев твърди, че Бенедето Кроче написва една история на съвременна Италия, макар да не е историк, а философ и литературен критик. Подобна е ситуацията и с Жак Бенил (чиято История е имала голям успех) и Шарл Мерас, бащи на интегралния национализъм. За пример е дадена и „История на Франция“ на Жан Жорес – философ, журналист, оратор. С. Радев пледира за история, писана от интелектуалци, работещи в различни обществени сфери, които според него обогатяват историята. „Прочутият Гобино, родоначалник на идеята за неравенството на расите, от която Германия взе учението на расизма, бе любител на историята, а по призвание, дипломат.“ – пише С. Радев [Радев, 1943, с. 6]

За разлика от Мишле, който вижда историята в светлината на Юго, фокусирайки се върху *miserabiles personae* – социалните маргинали, а историята е движена от народа, С. Радев вижда историята като история на политическите елити. Той е първият български историк, който говори за българската буржоазия като социална класа. [Делчев, 1994, с. 63] Можем да предположим, че С. Радев като френски възпитаник е вземал за пример френската история, защото според П. Нора тя е сериозно разклатена от революционната травма, която налага цялостна преоценка на монархическото минало, разклатено от поражението през 1870 г. (Френско-Пруската война). Радев показва голямата травма в българската история – изграждането на държавността и кризата в тази държавност, възникнала веднага след Освобождението (1878 г.).

Дълго време историческите дискурси полагат „Строителите...“ (Т.1, 2) в силно русофобско русло, но книгата показва променените ментални нагласи, настъпили както в руското общество, така и в българското. Силната негация на император Александър III към България сериозно променя известни българофилски нагласи в руските имперски среди и предизвиква много разочарования в широките русофилски кръгове в България. Ако приемем, че големият български интелектуалец и документалист е искал да напише друга история, по думите на Нора, показваща травматологията, това прави местата на памет колкото интересни, толкова и сложни. Той се опитва да превърне историята в журналистика, прецитирайки цялата официозна българска и чужда преса от своето време, да пречупи своята рефлексия през една публична дискурсивност, старайки се да прочете събитията най-напред в техния световен контекст, а по-късно в национален и локален.

Подобно на Ренан, С. Радев се стреми да покаже ролята на интелектуалеца в българската държавна история. Такъв е случаят с Иван Славейков. Ето как е представен портрета му в том трети: „Иван Славейков беше за времето си един просветен човек (свършил беше Роберт Колеж, когато Роберт Колеж при бележити учители даваше сериозно образование). С учеността си и с голямото име на баща си той можеше да заеме по-видно място в българската политика, но една смес от лекост и неумение го държеше във второстепенните роли. Старият поет казваше за него: „Тъпана е горе, на тавана, но няма кой да го бие.“ Ако нямаше дарбите на баща си (дарбите наследи Пенчо и то съкратено), той имаше обаче неговия народен дух и много от мъжеството му. Понятията за българско достойнство бяха у него така високи, както у Каравелова... Бит от Паница в Черната джамия, бит от Стоян Праща в Голямо Конаре, той не тръгна по чуждите места да се оплаква от отечеството си. Той чакаше да каже своята дума в България.“ [Радев, 2009, с. 544-545]

По примера на Гизо С. Радев се уповава на документалната памет. Още приживе на личностите, описани в „Строителите...“ той записва спомените им и така конструира един документален корпус, както и упорито работи в световни библиотеки, дипломати-

чески архиви, държавни кореспонденции, протоколи, рапорти, както и преглед на цялата актуална тогава преса. Държавната архивистка памет налага нова специфика в това изследване, защото не разглежда историята като синхрония на случващи се събития, а като една паралелна осъществимост, където се срещат архивистика и история. Не може да бъде отречен фактът, че ерудираният интелектуалец съчетава в себе си журналистически практики, високи писателски умения, тънки исторически интуиции и дипломатическа широта на погледа, и това са нещата, които помагат на С. Радев да напише една неповторима творба.

Прави впечатление, че интелектуалният дискурс се налага в „Строителите...”. Той прониква на всички нива – политическо, обществено, журналистическо. Ето как Радев определя едно издание от това време: „Работник” беше работнически вестник, но списван от лица на интелигенцията.” Дори когато говори за изконно политически фигури, той подчертава интелектуалните им качества: „Между политическите мъже, които това време на големи борби извади на показ, Тончев сега едва на 29 г., беше най-младият. Неговият възход беше необикновено бърз и блестящ. Освен редките му способности, един ясен ум, годен да хвърли върху най-мъчните въпроси светлина и на всеки въпрос да улови ядката, упоритост в борбите, съчетана с изобилие на тактически средства, една логика, въздигната от своята гъвкавина до степен на изящно изкуство – на Тончева помогнаха и обстоятелствата.” [Радев, 2009, с. 539]

Галерията от политически водачи, които Радев разкрива в историографията си, не цели, както мисли акад. Илчо Димитров, „да създава митове” – първо митът Батенберг, нарисуван като романтически герой, „излязъл едва ли не от средновековна балада, чийто чисти и благородни пориви се разбиват в партизанлъка на българската нецивилизованост и в бездушната игра на европейската дипломация”. [Димитров, 1990, с. 778] Вторият мит, според академика, е митът за Стефан Стамболов. Още неговите съвременници определят Радев като заклет Стамболовист, но текстът на неговата историография представя пред читателя един друг образ на българския държавник. Във фигурата на Стамболов е възплътена харизматичността на българския възрожденец, който поема държавното кормило. За разлика от другите свои съвременници, Стамболов е истински лидер: „Стамболов се изкачи на трибуната посред тая внезапна тишина, на която момента даваше някаква тайна тържественост. Една лампа светеше до трибуната и под нейна слаб зрак се откри властният образ, който почваше вече да става легендарен. От дългото Стамболово боледуване лицето му бе отслабнало, татарските ябълчици по-силно изпъкнаха и под гъстите вежди очите се виждаха по-дълбоко хлътнали, но енергията в тях грееше със своя ненамален блясък... Но у всички вниманието беше еднакво напрегнато: идеше от него една повелителна внушителност, един дъх на властност, който покоряваше в тоя час еднакво приятели и врагове. Всички чувстваха, че България ще им говори сега чрез неговите уста.” [Радев, 2009, с. 563-564]

Текстът се рамкира от образа на Стамболов. Книгата завършва с лошите предчувствия на държавника, които се пораждат при срещата с Кобургския принц на българска земя: „Фердинанд не беше мекушавият австрийски принц, какъвто описваха върналите се от Виена. Зад изнежената му натруфена външност, той (Стамболов б.а.) виждаше твърдостта, волята, духа на владичество. Тая негова сила правеше още по-опасни другите черти на характера, които бяха ясно проличали: крайно честолюбие, мнителност, капризността и тоя лош зрак, който при най-малкото недоволство светваше в очите му. Необикновеното прозрение на Стамболова разкриваше вече пред неговото въображение всички прекеждия, които довеждането на един такъв княз на престола... Едни лоши предчувствия го завладяха, показваха му неговата грешка, кореха го. За първи път през тази голяма драма на България, той бе смутен. И в душата си изпитваше гняв, но срещу себе си.” [Радев, 2009, с. 695]

В бъдеще именно по истории като „Строителите...” ще може да бъде написана една интелектуална история на българското общество. Тази история показва интелектуалеца като държавник, политик и артист едновременно. Незабравими ще останат страниците, фиксирани образа на Захари Стоянов: „Захарий беше големият любимец на мнозинството. Някои от неговите книги бяха вече излезли – книги с несравнима художественост, истинска епопея на българското минало – но не тем се дължеше неговата популярност. Съвременниците ценяха не вълшебния разказвач, а хумориста. Неговият смях бе, който очароваше и неговата фантазия. Захарий говореше спънато, но неговото заекване даваше повече ефект на остроумните му думи, които идеха след една пауза, като дотичали отнякъде.” [Радев, 2009, с. 540-541]

Ако се съгласим с мнението на един от големите френски историци – Лавис, изказано пред студенти от Сорбоната: „истинският историк е филолог”, то можем да кажем за историята на С. Радев, че този принцип е образцово изпълнен. Историята се чете като роман, а романът за държавността на България, написан от С. Радев, възприемаме днес като история.

Описани с художествена вещина са портретните характеристики на д-р Чомаков, наречен от автора „една от най-големите фигури на българското Възраждане”. Заради неговото русофобство и борбата му с Граф Игнатиев в Цариград, в определен период след Освобождението той е в политическа изолация. Не по-малък интерес представляват образите на българските офицери - Винаров, който е тъст на С. Радев, Николаев, Попов, Муткуров, За Винаров той пише: „един голям джентълмен по възпитание, но и един човек с рицарски понятия”. Муткуров е представен по следния начин: „не беше офицер с голямо военно име. Под Пирот той командваше една колона. Командва я не по-зле от другите, но без да украси името си с блясък... Но и Николаев нямаше голямо име между военните. Те го поставяха на една терзия с Муткурова. Захарий най-добре изразяваше тяхното мнение, когато писа: „Ако Муткуров не е Наполеон, нека признаем, че и Николаев не е Молтке”. Николаев имаше това преимущество, че направи Съединението; но Муткуров извърши контрапреврата. А при бързата смяна на декорите в България, Съединението остана на заден план от контрапреврата, тъй както Сливница засени Шипка.” [Радев, 2009, с. 480]

Симптоматичен е разказът за тримата офицери, избрани от В.н.събрание да поднесат на Кобургския принц акта за избирането му. Те са Винаров, Марков, Попов. Христо Попов е определен като „доблестен войник и българин”, а за тях общо е казано: „И тримата бяха хора, представителни, с добро възпитание и способни да дадат една хубава идея за българското офицерство. Те знаеха чужди езици: Винаров, Робертколежки възпитаник, говореше отлично английски и френски; Марков знаеше немски като немец; Попов и тогава говореше доста добре французки. Принц Фердинанд щеше да може да говори с тях без преводачи, насаме.” [Радев, 2009, с. 595] Това е един микропортрет на българското офицерство от онова време.

Но ако образите на българските държавници и бивши възрожденци са интерпретирани с много оригиналност и находчивост в документалния наратив на С. Радев, то сравнението на образите на двамата монарси е единственото, което той запечатва за поколенията. „България беше видяла през Руско-турската война царствени лица: самият Цар-Освободител в Горна Студена и Плевен, неговият син на фронта на р. Лом, срещу Русе, Николай Николаевич в поход с войската, те бяха мъжки фигури. После бе имала Батенберга, образ на левент, постоянно на кон, обрулен от ветрове, изгорен от слънцето, княз-войник, на един народ от родени войници. Това бе представата на българите за един истински владетел. А какво се изпречи пред депутацията в мраморната зала на Ебентал? Един млад човек, красив, но с женствена красота, изнежен, мекушав по вид, ръцете му покрити с пръстени, ноктите му дълги и лъщящи, косата му изгладена като

художествено творение. Илия Станков писа на Койбашиева в Калофер: кокона.” [Радев, 2009, с. 608]

Това вече не е история, а дълбока, проникновена етнопсихология. Тези текстове ще бъдат четени и в бъдеще с нараснал интерес от модерните историографи, защото те показват нови ракурси към психологията и социологията в историята, както и личните качества на владетеля, които могат да бъдат понякога гибелни в историята на една държава. Оригиналният поглед е в пречупването на личността през няколко гледни точки – авторската, тази на държавния елит и тази на обикновения гражданин, тази на пресата. Пред вестник „Таймс” българските депутати не скриват своето разочарование от Фердинанд: „Не, не беше той човекът, който ще полети към Търново и смело ще застане срещу Русия”. [Радев, 2009, с. 609]

Книгата „Строители на съвременна България” е предана на идеята за желанието на българската държава веднага след нейното освобождение да се предефинира като европейска. С. Радев успява да покаже усилията, които полагат образованите в чужбина български елити, за да измолят от Великите сили монарх, който да поведе държавата към голямото семейство на европейските народи: „Още щом се освободи България и се образува Княжеството, първата мисъл на българските водители беше, че трябва да се избере княз с високи семейни връзки. Те знаеха, че румънският крал е от царствующия дом на Германия – Хохенцолери, че гръцкият крал е шурей на руския царевич и на английския престолонаследник, и мечтаеха щото в България да има на своя престол един владетел с такива големи роднинства.” [Радев, 2009, с. 607]

Това, което покорява българската депутация в замъка Ебентал не е личността на княз Фердинанд Кобург, а на майка му - княгиня Клементина. Докато във външността на сина ѝ те намират нещо помпозно и преднамерено фалшиво, в нея разпознават истински владетел: „Всичко в нея, осанка, лице, обръщение, показваше царственост.” [Радев, 2009, с. 608]

Историографският труд на С. Радев успява да кодира българските компенсаторни механизми по европейска държава от монархически тип, която да се впише достойно сред останалите в европейското семейство. Ненапразно Радев успява да акцентира върху приоритетите в държавното строителство, изработването на Търновската конституция, раждането на партиите, изострените политически борби през първото десетилетие след Освобождението, интригите между Изтока и Запада, българското безкняжие като основен проблем на Европа по това време. Днес можем да констатираме, че една от причините за продължението на „Строителите...” да излиза с такова закъснение, е непреклонността на политика Радев да прави компромиси със съвестта си. В разказа на неговия син се съдържа много горчивина: „Макар че мизерства, Радев не променя нищо от написаното. На опитите да му внушат „да се поправи” отговаря: „За мен историята е жива и това означава, че тя ще бъде убита”. [Минчева, 2002, с. 43]

Актуалните измествания от историческия поглед към паметта като област на историята представляват поврат, който придава на събитието напълно нова насока. Днес все по-често се интересуваме от рефлексивността в историята. Новата интерпретация е характеризирана от П. Нора по следния начин: „Открит е пътят към една съвсем различна история... не става дума за миналото такова, каквото се е случило, а за последователните му използвания отново; не става дума за традицията, а за начина, по който тя се е установила и предавала.” [Дос, 2007, с. 364]

Книгата на Радев може да четем като национална памет във всичките ѝ аспекти – политическа, историческа, интелектуална, етнопсихологическа. По определението на Огюстен Тиери националната памет е „исторически роман, минаващ през изпитанието на географското единство”. „Строителите...” е големият проект за устройството на българската държавност, с нейните специфики, превращения, провали и възходи. Историческият ѝ корпус кодира местата на дълбоки национални и управленчески травми, исто-

рически неслучвания, компенсаторни механизми, дълбоки етнопсихологически и национални комплекси. Тя тревожно раздвижва трагичните епизоди от българската история и зависимостта ѝ от големите европейски държави.

Историците по принцип винаги са пророкували, но неизбежни са и случаите на несбъднати пророчества. Едно такова е твърдението на акад. Илчо Димитров: „неуспехът на Симеон Радев да преработи за второ издание двата тома и да напише третия се дължи тъкмо на несъвпаденията между очакванията му за благоприятни резултати от политиката, възтържествувала през 1880-1887 г. и олицетворена от Стефан Стамболов, и пораженията на националната кауза, чиито корени са в предходното развитие. От отделно публикувани негови работи, можем да съдим как се е изменяла позицията му спрямо събитията, описвани по-рано. Обаятелният образ на Стамболов по време на регентството, обрисован в „Строителите...“, образ на герой, патриот и държавник, издигнал знамето на самостоятелността на малка държава срещу заплахата на могъща световна империя, трудно би се потвърдил от последвалите 1887 г. събития.” [Димитров, 1990, с. 788]

Двайсет години след тази констатация, изправени пред последната част на книгата на С. Радев, ние отново се възхищаваме от образа на Стамболов, който той завещава на българската история. Това подкрепя тезата за вечните закъснения в българското битие – закъснялото Възраждане, закъснялото Освобождение, закъснялата монархия, закъснялата европеизация...

В мемоара на проф. Тончо Жечев фигурата на С. Радев се превръща в част от това закъснение, описвайки старомодния му силует: „Сред гъмжащия от хора, предимно млади, булевард той напомняше изгнаник във времето и пространството. Като го наблюдавах отстрани и отдалеч, целия в черно, с изчезналата някога елегантност, изисканост и вежливост, имах фантастичното впечатление, че отива на дипломатически прием, за който е закъснял малко, с около четиридесет години. И една от тайните на живота за мене ще си остане как с течение на времето и годините този дребен, запилан в уличната тълпа човечец, в съзнанието ни придобива все по-исполински духовен ръст.” [Жечев, 1986, с. 460]

Литература:

1. Бужашки, Е. Буржоазно-фашистки фалшификации на българското национално-революционно движение. Исторически преглед, 1952, №3
2. Делчев, Б. Познавах тези хора, Т. III, С., 1994
3. Димитров, И. За „Строителите на съвременна България” и за епохата, отразена в тази книга. В: С. Радев, Строителите на съвременна България. С., 1990
4. Дос, Ф. Ходът на идеите. Историята на интелектуалците – интелектуалната история, С., 2007
5. Жечев, Т. В: А. Балабанов. Симеон Радев в спомените на съвременниците си. С., 1986
6. Козелек, Р. Пластовете на времето. С., 2002
7. Минчева, Г. Симеон Радев. Сега, 2002, от 24 май
8. Радев, С. История и историци. Зора, 1943, от 10 февруари
9. Радев, С. Строителите на съвременна България, Т. 1, С., 1990
10. Радев, С. Строителите на съвременна България, Т. 3, С., 2009
11. Радев, Т. Венчан с народната ни участ. Ек, 2000, бр. 1
12. Радев, Т. Уводни думи. В: С. Радев. Строителите на съвременна България, Т. 3, С., 2009